

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2019

*Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Նախագահ (գլխավոր խմբագիր)՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. **Էդիկ Մինասյան**
Խմբագրական խորհուրդ՝

Արամ Մինոնյան (ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Մելքոնյան** (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Արտակ Մովսիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր), **Ալբերտ Ստեփանյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայկ Ավետիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայրապետ Մարգարյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Լևոն Չուգասյան** (արվեստագիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հանլետ Պետրոսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Արման Եղիազարյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., դոց.), **Իգիթ Ղարիբյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հենրիկ Աբրահամյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայկազ Հովհաննիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Ներսիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Հայրունի** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Վալերի Թունյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Վանիկ Վիրաբյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Ռաֆիկ Նահապետյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հակոբ Հարությունյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., դոց.), **Հովիկ Գրիգորյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.), **Մխիթար Գաբրիելյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.), **Էդգար Հովհաննիսյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.):

Председатель (главный редактор) - докт. ист. наук, проф. **Эдик Минасян**
Редакционная коллегия:

Արամ Սիմոնյան (директор Института Арменоведческих исследований ЕГУ, членкор. АН РА, докт. ист. наук, проф.), **Ашот Мелконян** (академик АН РА, докт. ист. наук, проф.), **Артак Мовсисян** (докт. ист. наук, проф.), **Альберт Степанян** (докт. ист. наук, проф.), **Айк Аветисян** (докт. ист. наук, проф.), **Айрапет Маргарян** (докт. ист. наук, проф.), **Левон Чугасзян** (докт. искусствовед. наук, проф.), **Гамлет Петросян** (докт. ист. наук, проф.), **Арман Егиазарян** (докт. ист. наук, доц.), **Игит Гарибян** (докт. ист. наук, проф.), **Генрих Абраамян** (докт. ист. наук, проф.), **Айказ Оганесян** (докт. ист. наук, проф.), **Ашот Нерсисян** (докт. ист. наук, проф.), **Ашот Айруни** (докт. ист. наук, проф.), **Валерий Тунян** (докт. ист. наук, проф.), **Ваник Виравян** (докт. ист. наук, проф.), **Рафик Наапетян** (докт. ист. наук, проф.), **Акоб Арутюнян** (докт. ист. наук, доц.), **Овик Григорян** (канд. ист. наук, доц.), **Мхитар Габриелян** (канд. ист. наук, доц.), **Эдгар Оганнисян** (канд. ист. наук, доц.).

Chairman (Editor-in-Chief) - Doctor of Sciences, prof. **Edik Minasyan**
Editorial Board:

Aram Simonyan (Director of YSU Institute for Armenian Studies, Corresp. member of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Melkonyan** (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Artak Movsisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Albert Stepanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hayk Avetisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hairapet Margaryan** (Doctor of Sciences, prof.), **Levon Chugaszyan** (Doctor of Arts, prof.), **Hamlet Petrosyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Arman Yeghiazaryan** (Doctor of Sciences), **Igit Gharibyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Henrik Abrahamyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Haikaz Hovhannisyanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Nersisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Asot Hayruni** (Doctor of Sciences, prof.), **Valeri Tunyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Vanik Virabyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Rafik Nahapetyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hakob Harutunyan** (Doctor of Sciences), **Hovik Grigoryan** (PhD of History, associate professor), **Mkhitar Gabrielyan** (PhD of History, associate professor), **Edgar Hovhannisyanyan** (PhD of History, associate professor).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ИСТОРИЯ / HISTORY

Հովհաննես Խորիկյան, ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ	6
Oghannes Khorikyan, ON THE ISSUE OF THE CENTRE OF SATRAPIC ARMENIA Hovhannes Khorikyan, ON THE ISSUE OF THE CENTRE OF SATRAPIC ARMENIA Արտակ Մովսիսյան, Լիաննա Կարապետյան, ԾՈՓՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԸՆԴՈՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ	14
Artak Movsisyan, Lianna Karapetyan, ON THE PROBLEMS OF THE CHRONOLOGICAL AND TERRITORIAL BORDERS OF THE KINGDOM OF SOPHENE	
Արգիշտի Կարդանյան, ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՏՈՀՄԸ ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ ԵՎ ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՔ	24
Argishti Vardanyan, THE HOUSE OF MAMIKONYANS DURING THE REIGN OF TRDAT THE GREAT AND KHOSROV KOTAK	
Дмитрий Димидюк, ХОЛОДНОЕ ОРУЖИЕ В АРМЯНСКИХ ХРОНИКАХ ЭПОХИ БАГРАТИДОВ (КОНЕЦ IX- СЕРЕДИНА XI ВВ.): ТЕРМИНОЛОГИЯ ВОПРОСА	33
Դմիտրի Դիմիդյուկ, ՍԱՌԸ ԶԵՆՔԵՐԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (IX Դ. ՎԵՐՋ-XI Դ.). ՀԱՐՑԻ ՏԵՐՄԻՆՈԼՈԳԻԱ	
Dmytro Dymydyuk, BLADE WEAPONS IN THE MEDIEVAL ARMENIAN CHRONICLES OF THE BAGRATID ERA (END OF 9TH - MIDDLE OF 11TH CENTURIES): THE PROBLEM OF TERMINOLOGY	
Դավիթ Թինոյան, ԿԻԼԻԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵԹՈՒՄ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	48
Davit Tinoyan, THE ARMENIAN CATHOLICOSATE IN THE FIRST HALF OF THE RULE OF HETUM II	
Դիանա Հայրապետյան, ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՖՈՒՏՎՎԱԹԻ ԵՎ ԱԽԻԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԱՐՀԵՍԱՎՈՐՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ (XIII-XV ԴԴ.)	55
Diana Hayrapetyan, THE ROLE OF OTTOMAN FUTUWWA AND AKHI BROTHERHOOD IN THE PROCESS OF ISLAMIZATION OF ARMENIAN CRAFTSMEN (XIII-XV CC)	
Ֆելիքս Մովսիսյան, XIX Դ. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՄԱՍՈՆ ՍԵՐՈՎԲԵ ԱԶՆԱՎՈՐԸ	63
Felix Movsisyan, FAMOUS WESTERN ARMENIAN MASON OF THE 19TH CENTURY SEROVBE AZNAVOUR	
Հովիկ Գրիգորյան, ՀՅՂ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՆԺՈՒՅԳԻ ԳՈՐԾ»-Ի ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒՆՈՒՄ (1904 Թ. ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ - 1905 Թ. ՄԱՐՏ)	77
Ovik Grigoryan, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТВЕТСТВЕННОГО УКАЗЫВАЮЩЕГО КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ОРГАНА АРФ ДАШНАКЦУТЮН НА ПЕРВОМ ЭТАПЕ ПОДГОТОВКИ «ДЕЛА КОНЬЯ» (СЕНТЯБРЬ 1904 Г. - МАРТ 1905 Г.)	

Hovik Grigoryan, THE ACTIVITY OF ARMENIAN REVOLUTIONARY FEDERATION'S (ARF-DASHNAKTSUTYUN) CONSTANTINOPLE'S INDICATIVE ORGANIZATION IN THE FIRST STAGE OF PREPARATION OF "THE CASE OF NZHUYK" (SEPTEMBER, 1904 - MARCH, 1905)	
Վանիկ Կիրաբյան, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԻ ՀԱՍԱՐ ԶԵՆՔ-ԶԻՆԱՍԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՈՒՄԸ 1918-1920 ԹԹ.....	95
Ваник Вирабян, ПОИСК ОРУЖИЯ ДЛЯ АРМЯНСКОЙ АРМИИ В 1918-1920 ГГ	
Vanik Virabyan, THE AMMUNITION PROCURANCE OF THE ARMENIAN ARMY (1918-1920)	
Հովիկ Գրիգորյան, Վահագն Հակոբյան, ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ ԴԱԿԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ	108
Овик Григорян, Ваагн Акопян, ОЧЕРКИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДАВИДА АНАНУНА	
Hovik Grigoryan, Vahagn Hakobyan, NOTES ON DAVID ANANUN'S LIFE AND ACTIVITY	
Արամ Սիմոնյան, Ալեքսանդր Սաֆարյան, ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	129
Арам Симонян, Александр Сафарян, ИЗ ИСТОРИИ ОЦЕНКИ ИДЕОЛОГИИ ТЮРКИЗМА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ АРМЕНИИ	
Aram Simonyan, Safaryan Alexander, ON THE IDEOLOGY OF TÜRKÇÜLÜK IN THE WORKS OF ARMENIAN HISTORIANS	
Валерий Тунян, ФЕЙК-НЬЮС ПРОПАГАНДЫ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА	137
Վալերի Թունյան, ԹՈՒՐԻՔԱՅԻ և ԱՂՐԵԶԱՆԻ ՔԱՐՈՉՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾ ԼՈՒՐԵՐԸ	
Valery Tunyan, FAKE NEWS OF TURKEY AND AZERBAIJAN PROPAGANDA	

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ / ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Հայկ Ավետիսյան, Արսեն Բոբոխյան, Արտակ Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Նատալյա Ավետիսյան, ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ԻՐԱԿԻՃԱԿԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ	145
Гайк Аветисян, Арсен Бобохян, Артак Гнуни, Левон Мкртчян, Наталья Аветисян, ОПЫТ СИТУАЦИОННОГО АНАЛИЗА ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА	
Hayk Avetisyan, Arsen Bobokhyan, Artak Gnuni, Levon Mkrтчyan, Natalya Avetisyan, THE EXPERIENCE OF SITUATIONAL ANALYSIS OF THE FUNERAL RITE	
Ռաֆիկ Նահապետյան, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎԱՆՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ	158
Рафик Напетян, ОБ ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ АРМЯНСКОГО НАРОДНОГО ТРАДИЦИОННОГО ЖИЛИЩА	
Rafik Nahapetyan, ON THE ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE ARMENIAN NATIONAL TRADITIONAL APARTMENT	

ԱՐԿԵՍ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА / ART AND CULTURE

Արթուր Հովհաննիսյան, ԽՈՐԵՆ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ԳՐԱՖԻԿԱՆ	166
Артур Ованнисян, ГРАФИКА ХОРЕНА ТЕР-АРУТЯНА	
Arthur Hovhannisyan, KHOREN-DER HARUTYAN'S GRAPHIC	

ՄՓՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ДИАСПОРАВЕДЕНИЕ / DIASPORA STUDIES

Էդիկ Մինասյան, Լևոն Բատիև, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐԸ 1991-2019 ԹԹ.	174
Эдик Минасян, Левон Батиев, ОТНОШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ С АРМЯНСКОЙ ОБЩИНОЙ ДОНА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЕ В 1991-2019 гг.	

Edik Minasyan, Levon Batiev, RELATIONS OF THE 3rd REPUBLIC OF ARMENIA WITH ARMENIAN COMMUNITY OF DON IN SOCIAL-POLITICAL AND CULTURAL SPHERES IN 1991-2019	
Արման Եդիազարյան, Ալիկ Դարիբյան, Դիանա Դավթյան, Ինքնութիւնը և ՆԴԻՐՆԵՐԸ ՍՈՍԿՎԱՅԻ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	191
Арман Егиазарян, Алик Гарибян, Дианна Давтян, ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ АРМЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ МОСКВЫ	
Arman Yeghiazaryan, Alik Gharibyan, Dianna Davtyan, ISSUES OF IDENTITY OF MOSCOW ARMENIAN YOUTH	
Հովհաննես Ալեքսանյան, ՀԱՅԱԶԳԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	200
Ованнес Алексанян, АРМЯНЕ-ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ В СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ	
Hovhannes Aleksanyan, ARMENIANS-PARTY-STATE LEADERS IN THE SOVIET REPUBLICS OF CENTRAL ASIA	

**ԲՆԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАНИЕ РУКОПИСЕЙ / PUBLICATION OF MANUSCRIPTS**

Հայկազ Հովհաննիսյան, ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑԻ ՏԵՍԱԿԱՆԸ	206
Айказ Оганесян, ВИДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТЕПАНОСА НАЗАРЯНЦА	
Haikaz Hovhannisyanyan. VISION OF STEPANOS NAZARYANTS ABOUT NATIONAL EDUCATION	

**ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵԹՈՂԱԿԱՆ
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ / EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL**

Լևոն Հովսեփյան, ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆԴՄԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՈՐԴԵՆԻՇՆԵՐԸ	214
Левон Овсепян, ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ ТУРЦИИ	
Levon Hovsepyan, THE SPECIFICS AND METHODOLOGY OF TEACHING TURKEY'S SECURITY AND DEFENSE POLICY	

**ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
РЕЦЕНЗИЯ / REVIEW**

Փայլակ Ենգոյան, Էդիկ Մինասյան, «Երևանի պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.)», Եր., ԵՊՀ հրատ., 2019, 586 էջ + 48 ներդիր:	222
ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱԿՈՐՆԵՐԸ	224
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	226
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	228
Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ	230
NOTICE FOR THE AUTHORS	

Արտակ Մովսիսյան, Լիաննա Կարապետյան

ԾՈՓՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԸՆԴՊՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ¹

Բանալի բառեր. Ծոփք, Կոմմագենե, Մեծ Հայք, Սելևկյան տերություն, Շամ, Արշամ, Ջարեհ, Արտանես:

Մուտք

Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական կրտսեր թագավորությունների պատմությունը հայագիտության քիչ ուսումնասիրված բնագավառներից է: Քիչ ուսումնասիրված և մի շարք հարցերում բանավիճային են մնում Ծոփքի թագավորության պատմության բազմաթիվ խնդիրներ: Նույնիսկ մասնագիտական գրականության մեջ հստակություն չկա թագավորության սկզբնավորման ու անկման թվականների, ինչպես նաև տարածքային ընդգրկման խնդիրներում: Ստորև կփորձենք որոշակի լուսաբանում մտցնել նշված հարցերում:

Ուսումնասիրողների շրջանում, որպես Ծոփքի թագավորության սկզբնավորման ժամանակաշրջան կամ տարեթիվ, կարելի է հանդիպել իրարից զգալիորեն տարբերվող մի քանի թվականներ՝

ա) Ք. ա. 331 թ.՝ Գավգամելայի ճակատամարտից անմիջապես հետո²,

բ) Ք. ա. մոտ 270-250-ական թթ. կամ Ք. ա. III դ. առաջին կեսին՝ Սամոս (Շամ) արքայի գահակալությամբ³, ընդ որում, այս կերպ թվագրողների խմբի մեջ են մտնում Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության տեսության բոլոր կողմնակիցները⁴,

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.11.2019 թ., գրախոսվել է 01.12.2019 թ., ընդունվել է տպագրության 20.12.2019 թ.

¹ Աշխատանքը պատրաստվել է ՀՀ ԿՊՆ ՔԿ 18Տ-6Ա357 ծածկագրով «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների» գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Տե՛ս Ալայոյաճեան Ա., Պատմական անցեալը Ծոփաց աշխարհին, տե՛ս «Խարբերո՞ւ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը. Յուշամատեան ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական», աշխատասիրեց եւ կազմեց Վահէ Հայկ, Նիւ Եորք, 1959, էջ 224-231; Կրկյաշարյան Ս. Ս., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Ե., 1970, էջ 105-108; Schottky M., Media Atropatena und Gross-Armenien in hellenistischer Zeit, Bonn, 1989, էջ 85-96, 241-242 (հեղինակը Ծոփքի թագավորությունն անվանում է Արևմտահայկական, իսկ Մեծ Հայքինը՝ Արևելահայկական): Այդ տեսակետը տեղ է գտել նաև հայերեն վիքիպեդիայի «Ծոփքի թագավորություն» հոդվածում

(https://hy.wikipedia.org/wiki/Ծոփքի_թագավորություն, դիտվել է 01.11.2019):

³ Տե՛ս Тирация Г., Страна Коммагена и Армения, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1956, N 3, էջ 71-74; նույնի հեղինակած համապատասխան բաժինը «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ՔԱ հրատ, հ. I, Ե., 1971, էջ 512-513, 922; նույնի «Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. վերջ – մ.թ.ա. III դ. վերջ)», «Պատմաբանասիրական հանդես», 1981, N 2, էջ 83-84; Սարգսյան Գ. Խ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Ե., 1966, էջ 124-125; նույնի «Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 1, էջ 43; Հարությունյան Բ., «Ծոփք», «Ծոփքի թագավորություն», «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Ե., 1979, էջ 139-141; Էլչիբեկյան ժ.Գ., Հայաստանը և Սելևկյանները, Ե., 1979, էջ 39-40; Bedoukian P. Z., Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene, Armenian Numismatic Society, Special Publ. No. 4, Los Angeles, 1985, էջ 8-10, 20-23; Nersessian Y. T., Armenian Coins and Their Values, Armenian Numismatic Society, Special Publ. No. 8, Los Angeles, 1995, էջ 47; Մուշեղյան Խ., Հայոց պատմության դրամագիտականը, Ե., 1997, էջ 14; «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 1, Ե., 2007, էջ 521 (բաժնի հեղինակ՝ Պ. Հովհաննիսյան); Մարգարյան Ե., Միհրականությունը հին աշխարհի քաղաքական և կրոնահոգևոր համակարգում. Կոմմագենե, Հայաստան, Հռոմ, Ե., 2014, էջ 33-35; Kovacs F. L., Armenian Coinage in the Classical Period, Classical Numismatic Studies, No 10, London, 2016, էջ 1; Marciak M., Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West, Leiden-Boston, 2017, էջ 113-116, 154; Վարդանյան Ռ., Դրամաթողարկումը Հայաստանում հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում, տե՛ս «Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը» (ՀՀ կենտրոնական բանկ, Ե., 2018) գրքում, էջ 32-33 և այլն:

⁴ XX դարի երկրորդ կեսին խորհրդահայ պատմագրության մեջ (Գևորգ Տիրացյան, Գագիկ Սարգսյան, Բաբկեն Հարությունյան և ուրիշներ) առաջ քաշվեց և զարգացվեց մի տեսություն, ըստ որի՝ Ք. ա. III դ. առաջին կեսին Մեծ Հայքից անջատվել և առանձին թագավորություն են կազմել Ծոփքն ու Կոմմագենեն: Ըստ նույն տեսության՝ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը Ք. ա. 220-210 թթ. ընթացքում պառակտվել է՝ բաժանվելով երկու անկախ թագավորությունների, որոնք շուտով նվաճվեցին Սելևկյանների կողմից (տե՛ս ստորև):

զ) Բ. ա. 240-230-ական թթ., ինչն ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ Արշամ (Արսամես) արքայի գահակալության սկիզբն է¹,

դ) նախքան Բ. ա. 220 թվականը, երբ իշխում էր Քարասպետը²,

ե) Բ. ա. 220 թվականից մինչև 212 թվականը, երբ Քսերքսեսը, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության պառակտումից հետո դարձել է Ծոփքի առանձին թագավորության հիմնադիր-արքան³,

զ) Բ. ա. 190 կամ 189 թ., երբ Մագնեսիայի ճակատամարտում Սելևկյանների պարտությունից հետո Ջարեհը Ծոփքում (և Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում) հռչակեց անկախ թագավորություն⁴:

Տեսակետների բազմազանություն կա նաև Ծոփքի թագավորության պատմության ավարտի թվականի հարցում: Այստեղ ունենք ուսումնասիրողների կարծիքների հետևյալ պատկերը՝

ա) Բ. ա. 94 կամ 93 թ.⁵,

բ) Բ. ա. 90 թ.⁶,

գ) Բ. ա. 85 թ.⁷,

դ) Բ. ա. 72 կամ 70 թ.⁸,

¹ Տե՛ս Langlois V., Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité, Paris, 1869, էջ 6-19; Աստուրեան Հ.Յ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռովմայ 190-էն ն.թ. մինչև 428 յ.թ. Վենետիկ, 1912, էջ 12; Ատրպետ, Հայ թագաւորների դրամները. Յետ Աղէքսանդրեան շրջան, «Ազգագրական հանդէս», գիրք XXIII, 1913, N 2, էջ 29; Sandaljian J., Histoire documentaire de l'Arménie des âges du Paganism (1410 av. -305 apr. J.-C.), t. II, Rome, 1917, էջ 414-418; Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 111-113; Մուշեղյան Խ., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Ե., 1983, էջ 38-43, 67-70:

² Տե՛ս Բասմաջեան Կ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն եւ Հայաստանի վերաբերեալ դրամներ, Վենետիկ, 1936, էջ 25-27, որտեղ պետության հիմնադիր համարվող Քարասպետի գահաժամկետ են նշվում Բ. ա. 260-240 (?) թվականները; Babelon E., Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI, CC, կատալոգի էջ 211, 229, աղ. XXIX, նկ. 1: Է. Բաբելոնի գահացանկը, որում Քարասպետը ներկայացվում է որպես «անհայտ թագավոր», նախորդում է Արշամին, որը թվագրվում է Բ. ա. 230 թվականով: Է. Բաբելոնի գահացանկը հետագայում նույնությամբ իր աշխատանքում մեջբերում է Լեոն (Լեո, Երկեր, հ. 1, 1966, էջ 291-292: Քարասպետի անունը Լեոյի մոտ Շարասպես է): Ատրպետը, հետևելով Է. Բաբելոնին, Արշամից առաջ Հայաստանի գահակալների ցանկում է դնում Հարասպեսին (Քարասպես) թվագրելով վերջինիս Բ. ա. 316 թ.: Տե՛ս Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 28:

³ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 1, էջ 43-44; Հարությունյան Բ., Ծոփքի թագավորություն, էջ 140-141:

⁴ Տե՛ս Blau O., Die Herren von Sophene und deren Münzen, "Numismatische Zeitschrift", Neunter Band, Wien, 1877, էջ 108-114; Reinach Th., Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890, էջ 103; Գարագաշեան Ա.Ս., Քննական պատմություն Հայոց, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 130-132; Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Դ, Ե., 2009, էջ 445-446; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Washington, 1963, էջ 282, 290-294; Մութաֆյան Կ. Ա., Լով Է. Վ., Հայաստանի պատմական ատլաս. Մերձավոր Արևելքը և Հարավային Կովկասը մ. թ. ա. VII դարից մինչև XXI դար, Ե., 2017, էջ 26-27:

⁵ Այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Տիգրան Բ Մեծը, պարտության մատնելով Ջարեհի ժառանգներից Արտանեսին, Ծոփքը վերամիավորեց Մեծ Հայքին (Reinach Th., նշվ. աշխ., էջ 104-105: Գարագաշեան Ա.Ս., նշվ. աշխ., էջ 130-132; Բասմաջեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 26; Ալաթյաձեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 230-231; Կրկյաշարյան Ս. Մ., նշվ. աշխ., էջ 106; Schottky M., նշվ. աշխ., էջ 241-243; Սարգարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 44):

⁶ Ստրաբոնի հիշատակած Ծոփքի արքա Արտանեսը Ստեփան Բյուզանդացու երկում կոչվում է «Արսակես», այսինքն՝ Արշալ: Տե՛ս Stephani Byzantii, Ethnica, vol. IV, Berlin, 2016, էջ 244-245: Օ. Բլաուն և Է. Բաբելոնը, կիրառելով XIX դարավերջին ընդունված խորենացիական ժամանակագրական համակարգը, այս Արշակին թվագրում են Բ. ա. 74-70 թվականներով (տե՛ս ծնթ. 10): Ջարեհ Պտուկյանը առանձնացնում է Արտանեսին և Արշակին՝ Արտանեսին թվագրելով Բ. ա. 110, իսկ Արշակին՝ Բ. ա. մոտ 90 թվականով: Տե՛ս Bedoukian P. Z., նշվ. աշխ., էջ 15, 28; հմմտ. Մուշեղյան Խ., Հայոց պատմության դրամագիտականը, էջ 14:

⁷ Մինչև այդ թվականը, ըստ Ֆ. Կովաչի և Ռ. Վարդանյանի, տևել է պոնտական դրածո արքաների իշխանությունը Ծոփքում: Տե՛ս Kovacs F. L., նշվ. աշխ., էջ 4-6; Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 35-36: Անհասկանալի է Ռ. Վարդանյանի կողմից ընդունվող Ֆ. Կովաչի տեսակետը մինչև Բ. ա. 85 թ. Ծոփքի արքաների դրամահատության մասին, այն դեպքում, երբ հենց ինքն է նշում, որ Տիգրան Մեծը Բ. ա. 94 կամ 93 թ. Արտանեսին «հեռացրեց գահից և տիրեց երկրին»: Տե՛ս Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 36:

⁸ Տե՛ս Blau O., նշվ. աշխ., էջ 112-114; Babelon E., նշվ. աշխ., էջ CXCI (հմմտ. Լեո, նշվ. աշխ., էջ 291-292): Ե. Ներսիսյանը Ջարեհ Պտուկյանի նման առանձնացնում է Արտանեսին և Արշակին՝ Արտանեսին թվագրելով Բ. ա. 110, իսկ Արշակին հասցնելով մինչև Բ. ա. 70 թ.: Տե՛ս Nersessian Y. T., նշվ. աշխ., էջ 53: Երկու հեղինակների կողմից շրջանառված միտքը, թե իբր Տիգրան Մեծը, գրավելով Ծոփքը, այնտեղ կառավարիչ է նշանակել Արշակին, չի համապատասխանում իրականությանը:

ե) Բ. ա. 69 թ.¹,

զ) 54-60/63 թթ., երբ Ներոն կայսրը Եմեսիայի արքա Սոհեմոսին ճանաչեց նաև Ծոփքի արքա²:

Ծոփքի թագավորության ժամանակագրությունը

Այժմ քննարկենք վերոհիշյալ տեսակետներն ու դրանց հիմք ծառայած փաստարկները: Նախ անդրադառնանք Ծոփքի թագավորության սկզբնավորման առթիվ հայտնված տեսակետներին:

Ա) Սկզբնաղբյուրներում Բ. ա. 331 թ. կամ Բ. ա. IV դարին վերաբերող որևէ հիշատակություն չկա Ծոփքի առանձին կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության մասին, ավելին, որևէ առիթով այդ երկրամասերը չեն հիշատակվում: Գավգամելայի ճակատամարտում հիշատակվում են հայկական երկու երկրամասերի՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի գորքերը, համապատասխանաբար, Օրոնտես-Երվանդ Գ-ի ու Միթրաուստեսի (Միհրվա-հիշտ) առաջնորդությամբ³, որոնք էլ որոշ ժամանակ անց անկախ հռչակեցին հիշյալ հայկական պետությունները: Հետևաբար, լիովին մերժելի են Բ. ա. IV դարում Ծոփքի առանձին կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության մասին տեսակետները:

Բ) Նույնպիսի իրավիճակի հետ գործ ունենք այս պարագայում ևս. Բ. ա. III դ. առաջին կեսին (ինչպես և ողջ հարյուրամյակում) ևս որևէ սկզբնաղբյուրում չի հիշատակվում Ծոփքի առանձին կամ Ծոփքի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն, որի հիմնադիրը եղած լինի Սամոս (Շամ) արքան: Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գաղափարը հայագիտության մեջ հայտնվել է միայն XX դ. կեսին՝ շնորհիվ Գ. Տիրացյանի, որն ընդունվել ու ամրապնդվել է խորհրդահայ պատմաբանների միջավայրում (Գ. Սարգսյան, Բ. Հարությունյան և ուրիշներ)⁴: Սակայն դա եղել է տեսական վարկած՝ նպատակ ունենալով վերականգնել սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների սակավությունից առաջացած բացը: Սամոս (Շամ) արքան որևէ պատմիչի երկում չի հիշատակվում: Նա վկայված է Կոմմագենեի Նեմրութ լեռան սրբավայրում Անտիոքոս Ա. Կոմմագենացու հայրական նախնիների շարքում՝ Հայաստանի սատրապ Արոանդես-Երվանդ Բ-ից և Բ. ա. 331 թ. Մեծ Հայքն անկախացրած Արոանդես-Երվանդ Գ արքայից հետո և Արսամես (Արշամ) արքայից առաջ: Ընդ որում, նա ներկայացված է միայն «արքա» տիտղոսով՝ առանց երկրի մատնանշման (մյուսների պարագայում ևս այդպես է)⁵: Քանի որ Սամոսատ քաղաքը հիշատակվում է դեռևս Բ. ա. 245 թ., ուսումնասիրողները եզրակացրել են, որ այս քաղաքի կառուցողը պետք է եղած լինի Սամոս (Շամ) արքան⁶:

¹ Ըստ Կ. Թումանովի՝ Ծոփքի վերջին անկախ արքան էր Արտանեսը, որին նա համարում է Օրոնտես Ե: Բ. ա. 69 թվականին հիշատակվող Մեհրուժանին (Միթրոբուզանեսին, որը Լուկուլլոսի դեմ երեք հազարանոց բանակով ճակատամարտ տվեց և զոհվեց) Կ. Թումանովը համարում է Ծոփքի փոխարքա: Տե՛ս Toumanoff C., նշվ. աշխ., էջ 282, 293-294: Մեհրուժանին Ջարեհի ժառանգ և Արտանեսի հաջորդ է համարում նաև Ն. Ադոնցը: Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 476:

² Տե՛ս Աստուրեան Հ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 169, 215; Sandalgian J., նշվ. աշխ., էջ 517-518; Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 321; Հարությունյան Բ., Ծոփքի թագավորություն, էջ 140-141; Kovacs F. L., նշվ. աշխ., էջ 7; Marciak M., նշվ. աշխ., էջ 134-135, 156:

³ Իսսոսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին հայերի մասնակցության մասին տե՛ս Քվինտուս Կուրտիուս Ռուֆուս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987, գիրք III, II, 4-6; XII, 10, 12-13; գիրք IV, XVI, 1-6; Արրիանոս Փլավիոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987, գիրք III, III, 5-6; XI, 7; Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Ե., 2003, էջ 21-62:

⁴ Տե՛ս Тирация Г., նշվ. աշխ., էջ 69-74; Սարգսյան Գ. Խ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Ե., 1966, էջ 118-119, 123-125; Սարգսյան Գ., Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Քանթեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 1, էջ 41-69; «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, էջ 512-516 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Ա. Տիրացյան), 521-522 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Խ. Սարգսյան); «Ծոփք» և «Կոմմագենե» հոդվածները՝ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Ե., 1979, էջ 139-141 (հեղինակ՝ Բ. Հարությունյան), 543-544 (հեղինակ՝ Գ. Տիրացյան); Տիրացյան Գ. Ա., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը, էջ 83-84 և այլն:

⁵ Տե՛ս Hümann K., Puschstein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, էջ 286, 308-309; Тирация Г., նշվ. աշխ., էջ 71-74; Toumanoff C., նշվ. աշխ., էջ 280-283:

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Toumanoff C., նշվ. աշխ., էջ 280-281; Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 512 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Ա. Տիրացյան); Մուրաֆյան Կ. Ա., Լով Է. Վ., էջ 24 և այլն: Վաղ բյուզանդական աղբյուրներում Ծոփքում հիշատակվում է Սամոկերտ բնակավայրը, որը ևս, հավանաբար, հիմնել է Սամոսը Բ. ա. III դ.: Մեզ են հասել

Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ չկա որևէ փաստարկ, ինչի հիմամբ կարելի է Սամոս (Շամ) արքային համարել Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոնմագենեի միացյալ թագավորության հիմնադիր կամ այդ երկրամաս(եր)ը Մեծ Հայքից անջատող: Փաստերի տրամաբանությունը հուշում է, որ նա պետք է լիներ Մեծ Հայքի արքան, քանի որ նրա նախորդներից Երվանդ Բ-ն ողջ Հայաստանի սատրապն էր, Երվանդ Գ-ն՝ Մեծ Հայքի արքան, դատելով առկա փաստերից՝ նույնպիսի կարգավիճակ է ունեցել նաև Արշամը:

Գ) Արսամես (Արշամ) արքայի դեպքում մեր տեղեկությունները բավականին հարուստ են՝ մատենագրական և վիճաբար վկայություններ, ինչպես նաև նրա հատած դրամները, սակայն նա ևս որևէ սկզբնաղբյուրում չի ներկայանում որպես Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոնմագենեի արքա: Կոնմագենեի արձանագրություններում և իր դրամների մակագրություններում նա ներկայանում է միայն «արքա» տիտղոսով՝ առանց երկրի մատնանշման¹: Իսկ միակ մատենագրական վկայությունը՝ մեզ հասած Պոլիենոսի երկում, խոսում է հոգուտ Արշամի՝ Մեծ Հայքի արքան լինելու: Ըստ այդ վկայության՝ Ք. ա. 220-ական թթ. սկզբին Արշամը ապաստան է տվել Սելևկյան տիրակալ Սելևկոս Բ. Կալլինիկոսի դեմ ապստամբած նրա եղբորը՝ Անտիոքոս Հիերաքսին, որ իշխում էր Փոքր Ասիայի սելևկյան տիրույթներին և ձգտում էր գահընկեց անելով եղբորը՝ տիրել ամբողջ Սելևկյան աշխարհակալությանը: Անհաջողություն կրելով Միջագետքում և հետապնդվելով Սելևկոս Բ-ի մեծ ուժերից՝ նա մտնում է Հայաստան, որտեղ նրան ապաստան է տալիս Արշամ արքան²: Բնականաբար, Արշամը պետք է լիներ այնքան հզոր գահակալ, որ կարողանար ապաստան տալ Սելևկյան տիրակալի գլխավոր թշնամուն: Այս փաստը ևս խոսում է հոգուտ Արշամի՝ Մեծ Հայքի թագավորը լինելու, քանի որ ո՛չ Ծոփքը, ո՛չ Կոնմագենեն ի վիճակի չէին լինի նման ուժի դիմակայել (մանավանդ, որ իբրև թագավորություններ դրանք Ք. ա. III դ. չեն էլ հիշատակվում): Անտիոքոս Հիերաքսին աջակցած պետության համար Փոքր Հայքի թեկնածությունը ևս անհավանական է, քանի որ նա Միջագետքից անմիջապես մտել է իր բարեկամ Արշամի տարածք, մինչդեռ Փոքր Հայքը Միջագետքի հետ չունեի ընդհանուր սահման:

Դ) Դեռևս XIX դարավերջին, ելնելով թագի նմանությունից, առաջարկվել էր Քարասպեսին դիտարկել իբրև Ծոփքի արքա և թվագրել Ք. ա. 220 թվականին նախորդող շրջանով³, իսկ Ատրպետը Քարասպեսին (Հարասպես անվամբ) առաջարկում էր թվագրել Ք. ա. 316 թվականով⁴: Սակայն վերջին տարիներին Քարասպեսի անվամբ նոր դրամների հայտնաբերումից և ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ նա սկութական արքա է, որի դրամները հատվել են Փռյուզիայում և ոչ մի կապ չունեն ոչ Ծոփքի, ոչ էլ, ընդհանրապես, հայ իրականության հետ⁵:

Ե) Որոշ ուսումնասիրողների կողմից Ք. ա. մոտ 220-201 թթ. թվագրվող Քսերքսեսը համարվել է Ծոփք-Կոնմագենեի միացյալ թագավորության պառակտումից հետո Ծոփքի առանձին թագավորության հիմնադիր-արքան: Դա մասն է կազմել Ք. ա. III դ. իբրև թե Մեծ Հայքից անջատված Ծոփքի-Կոնմագենեի թագավորության մասին տեսության, որի մասին, ինչպես նշվեց, գոյություն չունի որևէ աղբյուրագիտական փաստարկ: Հայագիտության մեջ տարածում գտած տեսակետը, թե Ք. ա. 201 թ. Ծոփքում դավադրաբար սպանվեց Քսերքսես արքան, հիմնված է թյուրիմացության վրա: Ծոփքի արքա Քսերքսեսը թագավորել է ոչ թե Ք.

Սամոսի անունը կրող արքայական դրամներ, սակայն ուսումնասիրողների շրջանում կա բանավեճ՝ դրանք պետք է համարել Ք. ա. III դ. իշխած արքայի՞նը, թե՞ Ք. ա. II դ. երկրորդ կեսին հիշվող Սամոս Բ. Թեոսեբեսիինը: Քննարկումը տե՛ս Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 38-43; Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 33 և այլն:

¹ Տե՛ս Hümann K., Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 308-309; Dörner F. K., Goell Th., Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion der Mithradates Kallinikos, Berlin, 1963, էջ 40; Тирацян Г., նշվ. աշխ., էջ 71-74; Toumanoff C., նշվ. աշխ., էջ 280-283: Արշամ (Արսամես) արքայից մեզ հասած բոլոր դրամները հունագիր են և կրում են «Արսամես արքայի» մակագրությունը: Տե՛ս Bedoukian Z., նշվ. աշխ., էջ 10-12, 23-24, աղ. I; Necessian Y.T., նշվ. աշխ., էջ 48-49, աղ. I; Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 33-34:

² Տե՛ս Պոլիենոս, գիրք IV, գլ. 17; Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 111-116; Էլչիբեկյան Ժ.Գ., Հայաստանը և Սելևկյանները, Ե., 1979, էջ 42; Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 512-513 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Ա. Տիրացյան):

³ Տե՛ս Babelon E., Les rois de Syrie, d'Armenie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI-CC, կատալոգի էջ 211-212, 229-230, աղ. XXIX, նկ. 1-7: Բասմաջեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 27:

⁴ Տե՛ս Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 28:

⁵ Տե՛ս Sayles W.G., Ancient Coin Collecting VI: Non-Classical Cultures, Iowa, 1999, էջ 27; հմմտ. Marciak M., նշվ. աշխ., էջ 68-69:

ա. III դ., այլ II դ., և եղել է ոչ թե Անտիոքոս Գ-ի, այլ Անտիոքոս Դ-ի ժամանակակիցը, դարձել է վերջինիս ու նրա քրոջ՝ Անտիոքիսի դավադրության զոհը ք. ա. 164 թ.¹:

Ըստ Պոլիբիոսի՝ Քսերքսեսի հայրը ևս եղել է թագավոր և հրաժարվել է Սելևկյաններին հարկեր վճարել: Այս տեղեկության լույսի ներքո ևս քիչ հավանական է Քսերքսեսին Արշամի որդի համարելը, քանի որ Արշամը ոչ միայն ենթակա և հարկատու չի եղել Սելևկյան տերությանը, այլև հակադրվել է վերջինիս և ապաստան տվել Սելևկոս Բ-ի ռիսերիմ թշնամուն՝ Անտիոքոս Հիերաքսին: Պոլիբիոսի հաղորդած տեղեկությունը լիովին համապատասխանում է ք. ա. 160-ական թթ. Ծոփքում իշխող Քսերքսես արքային, որի նախորդ Ջարեհը, իրոք, եղել է Սելևկյան տերության ենթակա՝ ստրատեգոս, վճարել է հարկեր, ապա անկախանալով՝ հրաժարվել հարկեր վճարելուց:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Ծոփքի թագավորության սկզբնավորման մասին առաջ քաշված վեց տեսակետներից հինգը չեն դիմանում փաստերի քննադատությանը: Հիմնավոր է միայն վեցերորդը, այն է՝ Ծոփքի թագավորությունը հիմնվել է ք. ա. 189 թ.², երբ Մագնեսիայի ձակատամարտում Սելևկյանների պարտությունից հետո Ջարեհը Ծոփքում (իսկ Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում) հռչակեց անկախ թագավորություն:

Ծոփքի թագավորության պատմության ավարտի թվականի հարցում ևս ունենք ուսումնասիրողների կարծիքների բազմազանություն, ինչը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Դրանցից մեկը կապված է շփոթությունների, այդ թվում՝ ժամանակագրական տարբեր համակարգերի տվյալների ոչ ճիշտ համատեղման հետ: Ինչպես արդեն նշվել է, Ստրաբոնի հիշատակած Ծոփքի արքա Արտանեսը, որին հաղթելով՝ Տիգրան Մեծը Ծոփքը միացրել է իր թագավորությանը, Ստեփան Բյուզանդացու երկուս կոչվում է «Արսակես» (Արշակ): XIX դարավերջին Օ. Բլաուն և Է. Բաբելոնը, կիրառելով այդ ժամանակ ընդունված Խորենացու ժամանակագրական համակարգը, Արտանես-Արշակին թվագրում են ք. ա. 74-70 թվականներով: Անտիկ հեղինակների տեղեկությունների հիմամբ վերականգնվող ժամանակագրական համակարգով (որն այսօր ստացել է համընդհանուր ճանաչում), Արտանես-Արշակի իշխանության վերջը թվագրվում է ք. ա. 94/93 թվականով: Չ. Պտուկյանը (նրան հետևելով՝ նաև Խ. Մուշեղյանը), առանց որևէ հիմնավորման, առանձին արքաներ է համարում Արտանեսին և Արշակին, Արտանեսին թվագրելով ք. ա. 110, իսկ Արշակին՝ ք. ա. մոտ 90 թվականով³: Ե. Ներսիսյանը նույնպես առանձնացնում է Արտանեսին և Արշակին՝ Արտանեսին թվագրելով ք. ա. 110, իսկ Արշակին (ըստ Խորենացու ժամանակագրական համակարգի) հասցնելով մինչև ք. ա. 70 թվականով⁴: Այսինքն՝ եթե բացառենք նույն արքային երկու անուններով հայտնի լինելու պատճառով երկու առանձին թագավոր համարելը և տարբեր ժամանակագրական համակարգերի տվյալների ոչ ճշգրիտ համատեղումը, պետք է հրաժարվենք Ծոփքի թագավորության անկման մասին վերոհիշյալ հինգ տեսակետներից երկուսից (ք. ա. 90 և ք. ա. 72/70 թվականներից):

Մինչև ք. ա. 85 թվականը Ծոփքի թագավորության պատմությունը հասցնելու գաղափարը պատկանում է դրամագետ Ֆ. Կովաչին, որն ընդունում է նաև Ռ. Վարդանյանը: Ըստ այդմ, Ծոփքի թագավորությունը ք. ա. 150-85 թթ. գտնվել է Պոնտոսի ենթակայության ներքո, ընդ որում, այդ շրջանում իշխած Ծոփքի չորս արքաները (երկու Արկաթիաս և երկու Միթրադատես) իբրև թե եղել են պոնտացիներ⁵: Նշված տեսակետը լիովին շինծու է և զրավոր աղբյուրներով չհիմնավորված: Բացի այդ, անհասկանալի է, թե ինչպես պետք է պոնտական դրածո արքան իշխեր Ծոփքում մինչև ք. ա. 85 թ., երբ այն ք. ա. 94/93 թվականից մասն էր կազմում Տիգրան Մեծի թագավորության:

¹ Մանրամասն տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 446-453: Այս փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրվել դեռևս XIX դարում: Տե՛ս Langlois V., նշվ. աշխ., 1869, էջ 6-19; Babelon E., նշվ. աշխ., էջ CXCV-CXCVII. Որ Անտիոքիսը Անտիոքոս Գ Մեծի դուստրն էր և Անտիոքոս Դ-ի քույրը, պարզորոշ վկայում է Դիոդորոս Սիկիլիացին: Տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, գիրք XXXI, գլ. XIX, 7:

² Մեծ Հայքը և Ծոփքն անկախ հռչակվեցին Մագնեսիայի ձակատամարտից հետո, որը տեղի է ունեցել ք. ա. 190 թ. դեկտեմբերին: Ըստ անտիկ պատմիչների՝ Արտաշեսն ու Ջարեհը ձակատամարտից հետո դաշինք ստեղծեցին հռոմեացիների հետ (ինչը պետք է պահանջեր որոշակի ժամանակ), ուստի առավել հավանական է թագավորության ստեղծումը թվագրել ոչ թե ք. ա. 190 թ. վերջով, այլ ք. ա. 189 թվականով:

³ Տե՛ս Bedoukian P. Z., նշվ. աշխ., էջ 15, 28; Մուշեղյան Խ., Հայոց պատմության դրամագիտականը, էջ 14:

⁴ Տե՛ս Nersessian Y. T., նշվ. աշխ., էջ 53:

⁵ Տե՛ս Kovacs F. L., նշվ. աշխ., էջ 4-6; Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 35-36:

Բավարար փաստարկված չէ նաև Ծովքի թագավորության պատմությունը մինչև Ք. ա. 69 թ. հասցնելու Կ. Թունանովի կարծիքը¹: Միանգամայն հավանական է, որ Լուկուլիոսի դեմ երեք հազարանոց բանակով ձակատամարտ տված և զոհված Մերուժան գորավարը կարող էր լինել Ծովքի կառավարիչը, վերջին արքա Արտանեսի որդին և Մեհրուժան (Միթրոբուզանես) արքայի թոռը (ի պատիվ որի էլ, ըստ Ն. Ադոնցի², կարող էր անվանակոչված լինել): Սակայն չկա որևէ փաստ կամ գոնե տրամաբանական փաստարկում, որ Ք. ա. 69 թ. Ծովքի կառավարիչն ունեցել է փոխարքայի կամ կախյալ արքայի կարգավիճակ:

Հայտնի են Ծովքի թագավորության «վերակենդանացման» երկու փորձեր, որոնցից երկրորդը ևս որոշ ուսումնասիրողներ համարել են այդ պետության անկման թվական: Առաջինը Արտաշատի պայմանագրով Տիգրան Կրտսերին Ծովքի թագավոր ձանաչելու հայտնի ծրագիրն էր, որը չիրականացավ արքայազն Տիգրանի ձերբակալության պատճառով: Իսկ երկրորդը 54 թ. Ներոն կայսեր կողմից Եմեսիայի Սոհեմոս արքայի ձանաչվելն է նաև Ծովքի արքա, որի մասին Տակիտոսն ունի հետևյալ հաղորդումը. «Տարվա վերջում անհանգիստ լուրեր են տարածվում, որ պարթևները նորից ներխուժել և հափշտակում են Հայաստանը, դուրս քշելով Ռադամիստին... Այս ու նման լուրեր էին տարածում ժողովրդի մեջ. Ներոնը հրամայում է Արևելքի լեգեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդությունը մոտեցնել և տեղավորել Հայաստանի սահմանների մոտ, իսկ երկու հին թագավորների՝ Ազրիպայային ու Անտիոքոսին ռազմի համար զորքեր նախապատրաստել, որոնցով պիտի ներխուժեին պարթևական սահմանները: Միաժամանակ կարգադրում է Եփրատ գետի վրա կամուրջներ գցել: Եվ Փոքր Հայքը հանձնում է Արիստոբուլոսին, իսկ Սոֆենեի մարզը՝ Սոհեմին, երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ»³: Ելնելով Տակիտոսի այս հաղորդումից՝ որոշ ուսումնասիրողներ մինչև 60 թ. (Տիգրան Զ.-ի կառավարումը) կամ 63 թ. (Հռանդեսի ձակատամարտը) հաշվում են Սոհեմոս Եմեսացու կառավարումը: Սակայն այստեղ ևս պետք է հավատարիմ մնալ սկզբնաղբյուրների հաղորդումներին: Տակիտոսի հաղորդումը վերաբերում է միայն 54 թվականի վերջին, ընդ որում, Սոհեմոսի՝ Ծովքի արքա ձանաչումը տեղի է ունեցել հեռակա, առանց Սոհեմոսի Ծովք այցելության: Եթե Փոքր Հայքի և Արիստոբուլոսի կապի մասին կան տեղեկություններ նաև հետագա տարիների դեպքերի առնչությամբ, ապա Սոհեմոսի և Ծովքի կապի մասին ոչ Տակիտոսի երկում, ոչ էլ որևէ այլ աղբյուրում որևէ տեղեկություն չկա: Այսինքն՝ այստեղ գործ ունենք Հայաստանի համար Պարթևստանի դեմ պատերազմում Եմեսիայի թագավորության շահագրգիռ մասնակցությունն ապահովելու Ներոնի խորամանկ մտադրության հետ, որը, սակայն, որևէ կերպ չի վերածվել Ծովքի թագավորության վերականգնման: Հետևաբար, այս տեղեկության հետ ևս չի կարելի կապել Ծովքի թագավորության անկումը:

Մնում է փաստերին համապատասխանող միայն մեկ տեսակետ. այն է՝ Ծովքի թագավորության պատմության ավարտը համարել Արտանեսի պարտվելը Տիգրան Մեծին և Ծովքի վերամիավորումը Մեծ Հայքին Ք. ա. 94 կամ 93 թվականին, որի հետ համաձայն են մի շարք գտնականներ⁴:

Այսպիսով՝ արձանագրում ենք, որ հրապարակում եղած բոլոր տեսակետների քննական վերլուծության արդյունքում ակնհայտ է դառնում, որ Ծովքի թագավորությունը գոյություն է ունեցել շուրջ մեկ հարյուրամյակ՝ Ք. ա. 189-ից մինչև 94/93 թթ.:

Թագավորության տարածքը

Ծովքի թագավորության ժամանակագրական սահմանների ճշգրտումից հետո կարևոր է պետության տարածքային ընդգրկման խնդրին անդրադարձանալը: Հասկանալիորեն, պետք է հրաժարվել Ք. ա. 3-րդ դ. Ծովքի առանձին կամ Ծովք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորությամբ:

¹ Տե՛ս Toumanoff C., նշվ. աշխ., էջ 282, 293-294:

² Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 476:

³ Տակիտոս, XIII, 6-7 (հայերեն թարգմանության մեջ նշված է՝ «Սոֆենեի թագավորությունը», մինչդեռ բնագրում Ծովքը կոչվում է «մարզ»):

⁴ Տե՛ս Reinach Th., նշվ. աշխ., էջ 103-105: Գարագաշեան Ա.Մ., նշվ. աշխ., էջ 130-132; Բասմաջեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 26; Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 230-231; Կրկյաշարյան Ս. Ս., նշվ. աշխ., էջ 106; Schottky M., նշվ. աշխ., էջ 241-243; Մարգարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 44 և այլն:

յան աշխարհագրական ճշգրտման փորձերից¹, քանի որ նման թագավորություն, ինչպես նշվեց, գոյություն չի ունեցել:

Ք.ա. 190 թ. Մագնեզիայի ճակատամարտից հետո հռչակված Ծոփքի թագավորության տարածքային ընդգրկման մասին անգնահատելի տեղեկություններ է հաղորդում Ստրաբոնը: Ըստ նրա՝ «Պատմում են, թե Հայաստանը նախապես փոքր լինելով, աճել է Արտաքսիասի և Զարիադրիսի միջոցով, որոնք նախկինում եղել են Անտիոքոս Մեծի ստատեգոսները, իսկ հետագայում, նրա պարտությունից հետո, թագավորել է սա՝ Սոփենեի, Ակիսենեի և Օդոմանտիսի ու մի քանի այլ գավառների վրա, նա էլ՝ Արտաշատի շրջակայքում: Երկուսն էլ աճեցին շրջակա ազգերից հողեր գրավելով. մարերից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, իբերներից՝ Պարիադրես լեռան ստորոտները, և Խորգենեն ու Գոգարենեն, որը գտնվում է Կուրի մյուս կողմը, խայյուրներից և մոսյունոյկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից են և կամ նրա մասն են կազմում, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի շրջանը, ասորիներից՝ Տամնիտիսը, ուստի և բոլորը միավեցու են»²:

Փաստորեն, Ստրաբոնի հաղորդումից ակնհայտ է դառնում, որ Զարենն իշխել է երեք հիմնական շրջանների՝ Սոփենեին, Ակիսենեին³, Օդոմանտիսին⁴ և մի քանի այլ գավառների, բացի այդ, դաշնակցելով Մեծ Հայքի Արտաշես արքային, նրա հետ միասին հայկական պետություններին են միացրել մի շարք շրջաններ: Ստրաբոնի հաղորդումից լիովին հստակ չէ, թե որ շրջանը որ արքայի իշխանության տակ անցավ: Ուսումնասիրողները, որպես օրինաչափություն, հետևում են պարզ տրամաբանությանը՝ ըստ սահմանակցության կամ գոնե սահմանային մերձավորության: Ըստ այդմ, եզրակացվել է, որ Ծոփքի թագավորությանն են միացվել անդրեփրատյան Կատաոնիայից՝ Ակիլիսենեն (Եկեղիքը) և Անտիտավրոսի լեռնաշղթայից հարավ ընկած գավառները⁵: Ստրաբոնը մեկ այլ տեղում նշում է, որ Ծոփքի բուն տարածքը գտնվել է Մասիոս և Անտիտավրոս լեռների միջև⁶: Համոզիչ են Բ. Հարությունյանի փաստարկները, որոնց համաձայն Ծոփքի թագավորության սահմանները հարավ-արևելքում հասել են մինչև Քաղիթ զետը՝ ներառելով դեպի Մասիոս լեռներն ու դրանցից հարավ ընկած մերձեփրատյան շրջանները, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Մելիտինեի շրջակայքը⁷:

Ակիլիսենեի՝ Ծոփքի թագավորության մեջ գտնվելու մասին Ստրաբոնը հաղորդում է նաև Արմենոս Թեսալացու մասին գրույցի վկայակոչելիս. «Նաև (պատմում են) թե Արմենոսի հետ եղողները բնակեցրին Ակիլիսենեն, որ նախապես Ծոփքի իշխանության ներքո էր, մյուսները՝ Սիսպիրիտիսում՝ մինչև Կալաքեն և Ադիաքեն, Հայաստանի սահմաններից դուրս»⁸:

¹ Տե՛ս, օրինակ, Հարությունյան Բ. Հ., Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն (քարտեզ), «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Ե., 1979, էջ 140; Տիրացյան Գ. Ա., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը, էջ 82-83; Հարությունյան Բ. Հ., «Հայաստանի պատմության ատլաս», մաս Ա, Ե., 2004, էջ 21 և այլն:

² Ստրաբոն, XI, 14, 5:

³ Ակիսենեի տեղորոշման հետ կապված ուսումնասիրողների շրջանում առկա են տարակարծություններ: Հր. Աճառյանը հակված է այն համարելու գրչագրական վրիպակ և սրբագրելու Անթիսենե (տե՛ս Ստրաբոն, Աշխարհագրություն (թարգմ. բնագրից՝ Հր. Աճառյանի), Ե., 1940, էջ 57), որը կարող է լինել Անծիտի հունականացված Անգիտենե ձևի աղավաղումը: Տե՛ս Երեմյան Ս. Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 43: Այս մեկնաբանությունը հնարավոր է համարում Ռ. Հյուսենը՝ չբացառելով նաև Բ. Հարությունյանի առաջարկը (տեղ գտած Հայկական սովետական հանրագիտարանի 5-րդ հատորի էջ 140-ում գետեղված վերոնշյալ քարտեզում) Ակիսենեի ընթերցումը իբրև Արկիսենե և համապատասխանեցումը Մալաթիայից 35 կմ արևմուտք գտնվող Արկա բնակավայրի հետ: Տե՛ս Hewsens R. H., Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia, Revue des études Arméniennes, tome XVIII, Paris, 1984, էջ 349:

⁴ Հր. Աճառյանն առաջարկում է սրբագրել Օդոմանդիտիոս: Ս. Երեմյանը, Բ. Հարությունյանը, Ռ. Հյուսենը գտնում են, որ տեղանունը պետք է սրբագրել Օրոմանդիս և նույնացնել Պտղոմեոսի հիշատակած Օրոմանդոսի հետ, որը գտնվել է Եփրատից արևմուտք, Փոքր Հայքի տարածքում, Պլաստայից (Էլբիստան) շուրջ 50 կմ հյուսիսարևմուտք: Տե՛ս Երեմյան Ս. Ս., նշվ. աշխ., էջ 75; Հարությունյան Բ. Հ., Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 22-23; Hewsens R. H., նշվ. աշխ., էջ 349-350:

⁵ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Ե., 2001, էջ 133: Ռ. Հյուսեն, ընդունում է Բ. Հարությունյանի մոտեցումները՝ նրա քարտեզը գետեղելով իր ատլասում, տե՛ս Hewsens R. H., Armenia. A Historical Atlas, Chicago-London, 2001, էջ 36-37):

⁶ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 2:

⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 133-134: Հեղինակը Մելիտինեի շրջակայքին հավելում է նաև Կոմմագենեն, քանի որ կողմ է ք. ա. 3-րդ դարում Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության մասին տեսակետին, որին անդրադարձանք վերևում:

⁸ Ստրաբոն, XI, 14, 12:

Ստրաբոնը հայտնում է մի կարևոր տեղեկություն ևս, որի վերլուծությունը ուսումնասիրողներին թույլ է տվել անելու Ծոփքի թագավորության մասին պատմաաշխարհագրական բնույթի ուշագրավ եզրահանգումներ: Տեղեկությունը հետևյալն է. «Կա նաև նշանավոր մի բերդ, որը պատկանում է Կապադովկիային և գտնվում Եփրատի մյուս կողմում՝ Տոմիսա անունով: Այն վաճառվեց Ծոփքի կառավարչին հարյուր տաղանդով, իսկ հետագայում Լուկուլյոսն այն նվիրեց Կապադովկիայի կառավարչին՝ իբր վարձ այն օգնության, որ ցույց տվեց նրան Միհրդատի դեմ պատերազմում»¹:

Տոմիսա ամրոցը գտնվել է Եփրատի ձախ ափին, Ծոփքի կողմում, ընդ որում, պահպանվել է ամրոցի ավերակը, որն այսօր հայտնի է «Տոմիսա կալե» անվամբ²:

Հայտնի է, որ Ծոփքի և Կապադովկիայի սահմանը կազմել է Եփրատ գետը, իսկ Ջարեհի թագավորության օրոք Ծոփքը տարածքային նվաճումներ է ունեցել նաև Եփրատից արևմուտք ընկած շրջաններում: Իսկ ի՞նչ պայմաններում և ինչո՞ւ է Եփրատի արևելյան ափին գտնվող ամրոցն անցել Կապադովկիային, որն էլ հետագայում Ծոփքը հետ է գնել հարյուր տաղանդի դիմաց: Ուսումնասիրողները մեծ հավանականությամբ այդ իրադարձությունը կապում են Ջարեհի մահվանը հաջորդած ժամանակաշրջանի հետ, որը պետք է տեղի ունեցած լինի Ք. ա. 160-ական թթ. վերջերին, քանի որ այդ դեպքերի ժամանակ Կապադովկիայի արքան էր Ք. ա. 163 թ. գահ բարձրացած Արիարաթես Ե-ը: Արտաշես Ա-ն փորձեց Մեծ Հայքին միացնել Ծոփքը (կամ դրա մի մասը), ինչը, սակայն, ձախողվեց Կապադովկիայի հիշյալ արքայի միջամտության հետևանքով: Այդ մասին պահպանվել է Դիոդորոս Սիկիլիացու բավականին մանրամասն հաղորդումը. «Այն բանից հետո, երբ Արիարաթեսը Միթրոբուզանեսին վերականգնեց հայրենի տերության վրա, Արտաքսիասը՝ Հայաստանի թագավորը, չիրաժարվելով իշխանության նկատմամբ իր ունեցած ընչաքաղցությունից, դեսպաններ ուղարկեց Արիարաթեսի մոտ, առաջարկելով նրան համաձայնել իր հետ և, յուրաքանչյուրն իր մոտ եղած երիտասարդին մահվան ենթարկելով, իրար միջև բաժանել Սոփենեն: Իսկ Արիարաթեսը, որին խիստ օտար էր այդպիսի անազնվությունը, հանդիմանեց դեսպաններին և (նամակ) գրեց Արտաքսիասին, առաջարկելով նրան հեռու մնալ նման գործերից: Հետևաբար, Արիարաթեսն ահա այս գործից հետո, իր անձի շուրջը եղած համբավը մեծ չափով բարձրացրեց: Իսկ Միթրոբուզանեսը, իրեն իշխանության վրա վերականգնողի հանդեպ հիացության արժանի հավատարմության և ազնվության շնորհիվ՝ տիրացավ իր հայրենի իշխանության»³:

Դատելով Դիոդորոս Սիկիլիացու հաղորդումից, կարելի է եզրակացնել, որ Արիարաթես Ե-ի մոտ գտնվող Մեիրուժանը եղբայրներից ավագն էր, քանի որ նրան էր պատկանում ժառանգության իրավունքը⁴: Արիարաթես Ե-ը ձգտում էր ապահովել Մեիրուժանի շահերը՝ Ծոփքը Կապադովկիայի ազգեցության ոլորտում պահելու նպատակով, քանի որ, Ծոփքի անմիջական հարևանը լինելով, նա պակաս շահագրգռված չէր, քան Արտաշես Ա-ն: Սակայն Արտաշես Ա-ն չդիմեց ռազմական ուժով Արիարաթես Ե-ի դիմադրությունը կոտրելուն, հավանաբար, խուսափելով Հռոմի հնարավոր միջամտությունից: Կապադովկիայի արքայի շնորհիվ Ծոփքի գահին բազմեց Մեիրուժանը (Միթրոբուզանեսը):

Ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ այս միջամտության դիմաց էլ կարող էր Կապադովկիան ստանալ Եփրատի վրա գտնվող Տոմիսա ամրոցը, մի բացատրություն, որ շատ հավանական է թվում: Ավելի ուշ Կապադովկիան, մեզ անհայտ ինչ-որ պատճառով որոշում է հարյուր տաղանդի դիմաց վերադարձնել Տոմիսա ամրոցը: Թե երբ է տեղի ունեցել վերջին իրադարձությունը, մեզ մնում է անհայտ:

Հայտնի է, որ Տիգրան Մեծը, շարունակելով իր պապ Արտաշես Ա-ի քաղաքական ծրագրերը, առաջին խնդիրը համարեց Մեծ Հայքի վերամիավորումը: Եվ արդեն Ք. ա. 94 կամ 93 թ. Տիգրան Մեծի զորքը ներխուժեց Ծոփքի թագավորություն և միավորեց այն Մեծ Հայքին: Այս դեպքերի առթիվ, կրկին Ստրաբոնի երկում կա թեպետ ոչ որոշակի, սակայն ուշագրավ հաղորդում Ծոփքի թագավորություն տարածքային ընդգրկման մասին. «Արտաք-

¹ Ստրաբոն, XII, 2, 1 (Հր. Աճառյանը «Ծոփքի կառավարչի» փոխարեն թարգմանում է «Ծոփացիք», ինչը բնագրային շեղում է):

² St. u. Marciak M., նշվ. աշխ., էջ 33:

³ Դիոդորոս Սիկիլիացի, XXXI, 22:

⁴ Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, էջ 549 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Խ. Սարգսյան):

սիասի շառավիղն էր Տիգրանը, որն ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը. այն հարակից էր Մեդիային, Աղվաններին և Իբերներին, մինչև Կոլխիս ու Եվքսիդյան Կապադովկիա. իսկ Ջարիադրեսի (շառավիղն էր) Արտանես Սոփենացին, որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը: Տիգրանը հաղթեց նրան և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը»¹: Այսինքն՝ Արտանես արքայի օրոք Ծոփքի թագավորությունն ընդգրկում էր Հայաստանի հարավարևմտյան զգալի մասը²:

Ծոփքի թագավորության մասին պատմաաշխարհագրական մեր տեղեկություններն այսքանով սպառնում են:

Ծոփքի թագավորության հաջորդ հիշատակությունը սկզբնաղբյուրներում առնչվում է Տիգրան Կրտսերի անվան հետ, որում ևս չունենք տեղեկություն թագավորություն սահմանային ընդգրկման մասին: Ինչպես հայտնի է, Արտաշատի պայմանագրով նախատեսվում էր, որ Տիգրան Կրտսերը դառնա Ծոփքի արքա: Սակայն այդ ծրագիրը չիրականացավ:

Եվ, վերջապես, Ծոփքի թագավորության վերջին հիշատակությունը վերաբերում է մեր թվարկության I դ. կեսերին: Ներոն կայսեր կողմից 54 թ. Ծոփքը Եմեսիայի արքա Սոհեմոսին հանձնելու մասին, ինչպես նշվեց, հաղորդում է Տակիտոսը³: Համառոտ այդ հաղորդումը, սակայն, թույլ չի տալիս հասկանալու, թե այդ շրջանում Մեծ Հայքից անջատված Ծոփքն ինչպիսի տարածքային ընդգրկում է ունեցել:

Այսպիսով, ի մի բերելով Ծոփքի թագավորության տարածքային ընդգրկման մասին տեղեկությունները, կարող ենք արձանագրել հետևյալը: Ջարեհի ժամանակ թագավորությունն ընդգրկում էր Սոփենեն, Ակիսենեն, Օդոմանտիսը և մի քանի այլ գավառներ, բացի այդ, դաշնակցելով Մեծ Հայքի հետ, Ծոփքի թագավորությունը տիրել էր նաև Ակիլիսենեին (Եկեղիքին) և Անտիտավրոսի լեռնաշղթայից հարավ ընկած գավառներին, հարավ-արևելքում տարածվելով մինչև Քաղիթ զետը՝ ներառելով դեպի Մասիուս լեռներն ու դրանցից հարավ ընկած մերձեփրատյան շրջանները, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Մելիտինեի շրջակայքը: Այնուհետև, հավանաբար, Ք. ա. 160-ական թթ. վերջերին Տոմիսա ամրոցը Ծոփքից անցել էր Կապադովկիային, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ հարյուր տաղանդի դիմաց՝ հետ վերադարձվել: Իր պատմության վերջին՝ Արտանես արքայի օրոք, Ծոփքի թագավորությունն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի «հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը»:

Անփոփելով վերաշարադրյալը՝ կարող ենք արձանագրել հետևյալը:

Ա) Ք. ա. IV-III դդ. գոյություն չի ունեցել ո՛չ Ծոփքի առանձին, ո՛չ էլ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն: Դրանց մասին տեսությունները ծնունդ են առել XIX և XX դդ. ուսումնասիրողների աշխատություններում, սակայն չեն հիմնավորվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով: Ք. ա. 331-201 թթ. գոյություն են ունեցել միայն երկու հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:

Բ) Ծոփքի անջատումը Մեծ Հայքից տեղի է ունեցել Ք. ա. 201 թ., երբ այն վերածվել է սելևկյան ստրատեգության, իսկ Ծոփքի թագավորությունը (Ջարեհի գլխավորությամբ) հռչակվել է Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո՝ Ք. ա. 189 թ.:

Գ) Ծոփքի թագավորությունը գոյություն է ունեցել շուրջ մեկ հարյուրամյակ՝ մինչև Ք. ա. 94 կամ 93 թ., երբ Տիգրան Մեծը, հաղթելով Արտանես արքային, Ծոփքը վերամիավորեց Մեծ Հայքին:

Դ) Ծոփքի թագավորությունը սկզբնական շրջանում ընդգրկել է Սոփենեն (բուն Ծոփքը), Ակիսենեն, Օդոմանտիսը և մի քանի այլ գավառներ, ապա տիրել է Ակիլիսենեին (Եկեղիքին) և Անտիտավրոսի շրջանին: Հավանաբար, Ք. ա. 160-ական թթ. վերջերին Տոմիսա ամրոցը Ծոփքից անցել էր Կապադովկիային, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ հարյուր տաղանդի դի-

¹ Ստրաբոն, XI, 14, 15:

² Ստրաբոնի այս դրվագը նկատի ունենալով է Ստեփան Բյուզանդացին գրում Ծոփքի մասին՝ հիշատակելով Արտանեսին Արսակես անվամբ. «Սոփենե - մեկն է Հայաստանի մարզերից, ինչպես նշում է Ստրաբոնը տասնմեկերորդ գրքում: Արիանոսը, մյուս կողմից, այն կոչում է Սոփանենե՝ չորս վանկով: Բնակիչներին կոչում են «սոփենացիներ»: Դրա համար էլ Ստրաբոնը հիշյալ գրքում ասում է՝ «Արսակես Սոփենացին տիրում էր հարավային մասերին»: Դրա դիմաց գտնվում էր Կոմմագենեն, որն իր հերթին սահմանակից էր Մելիտենեին»: Stephani Byzantii, Ethnica, vol. IV, Berlin, 2016, էջ 244-245:

³ Տե՛ս Տակիտոս, XIII, 7:

մաց՝ հետ վերադարձվել: Ք. ա. 90-ական թթ.՝ վերջին արքա Արտանեսի օրոք, Օսիքի թագավորությունն ընդգրկում էր Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանները:

Артак Мовсисян, Лианна Карапетян, О ПРОБЛЕМАХ ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ГРАНИЦ ЦАРСТВА СОФЕНЫ. История эллинистического армянского царства Софены до сих пор мало изучена. В статье авторы пытаются выяснить несколько вопросов, касающихся Софенского царства. Особо отмечается, что в IV-III вв. до р. Хр. не существовало ни царства Софены, ни единого царства Софены и Коммагены (Сам и Арсамес были королями Великой Армении). Царство Софена датируется 189-94/93 гг. до р. Хр. Авторы также обсуждают вопросы границ царства Софены.

Ключевые слова: Софена, Коммагене, Великая Армения, Селевкидская держава, Сам, Арсамес, Зариандр, Артанес.

Artak Movsisyan, Lianna Karapetyan, ON THE PROBLEMS OF THE CHRONOLOGICAL AND TERRITORIAL BORDERS OF THE KINGDOM OF SOPHENE. The history of the Hellenistic Armenian kingdom of Sophene is still poorly studied. In the article, the authors try to find out several questions regarding the kingdom of Sophene. It is noted that in the IV-III centuries BC neither the kingdom of Sophene nor the united kingdom of Sophene and Commagene existed (Samos and Arsames were kings of Great Armenia). The kingdom of Sophene dates from 189 to 94/93 BC. The authors also discuss the boundaries of the kingdom of Sophena.

Key words: Sophene, Kommagene, Greater Armenia, Seleucid Empire, Samos, Arsames, Zariadres, Artanes.